

УДК 21.009:322

Р.М. Шеретюк

СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НАПЕРЕДОДНІ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті аналізуються адміністративно-територіальні, економічні та духовно-культурні аспекти розвитку Греко-Уніатської Церкви в другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Греко-Уніатська Церква, митрополія, деканат, парафія, латифундія, василіани, Чин святого Василя Великого, новіціати, семінарії, колегії, богослужбова література.

В статье анализируются административно-территориальные, экономические и духовно-культурные аспекты развития Греко-Униатской Церкви во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Греко-Униатская Церковь, митрополия, деканат, приход, латифундия, василіане, Чин святого Василя Великого, новіціати, семінарії, колегії, богослужбная література.

This article analyzes the administrative-territorial, economic, spiritual and cultural aspects of Greek Uniate Church in the second half of the eighteenth century.

Key words: Greek Uniate Church, metropolis, deanery, parish, latifundia, Basilian, Order of St. Basil the Great, novitiate, seminaries, colleges, religious literature.

Актуальність дослідження. Проблеми становлення, функціонування та, зрештою, ліквідації Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні залишаються в полі зору сучасних дослідників. Етноконфесійна політика російського самодержавства впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. яскраво засвідчила ставлення імператорського двору до її існування. Відтак, взятий царом курс на ослаблення, а з часом і скасування Греко-Уніатської Церкви призвів до нищення її набутків, зокрема, економічного та духовно-культурного потенціалу. Щоб у повній мірі оцінити масштаби цих втрат, виправдано звернутися до з'ясування становища цієї Церкви напередодні поділів Речі Посполитої, після яких вона переходить у безпосереднє підпорядкування самодержавно-синодальних структур Російської імперії.

Постановка проблеми. Розгляд окремих аспектів зазначеної проблеми знаходимо у роботах сучасних вітчизняних дослідників, зокрема ґрунтовних студіях «Історія православної церкви в Україні» Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України [11], «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) О. Крижанівського [12] та «Освітня діяльність католицьких чернечих орденів в Україні (XVI-XVIII ст.): культурологічний аспект» Н. Стоколос [18]. Крім того, вартісним для нашого дослідження став науковий доробок В. Білик [2], М. Довбищенка [6], Л. Тимошенка [19] і Б. Хіхлача [20]. Але, оскільки більшість дослідників, котрі студіювали вказану проблему, розглядали її у загальних рисах, вона вимагає нового, більш докладного прочитання.

Мета і завдання дослідження. Метою даної наукової розвідки є з'ясування становища Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.). Завдання дослідження: проаналізувати адміністративно-територіальні, економічні та духовно-культурні аспекти розвитку цієї Церкви, виявивши вагомі набутки її діяльності.

На середину XVIII ст. до Київської митрополії Греко-Уніатської Церкви входило вісім єпархій: Київська (митрополича), Полоцько-Вітебська, Володимиро-Берестейська, Пінсько-Турівська, Луцько-Острозька, Львівсько-Галицька, Перемисько-Самбірська та Холмсько-Белзька. Спочатку постійним осідком митрополита цієї Церкви було Вільно, однак з другої

половини XVIII ст. ним став Радомишль на Житомирщині, де знаходилася митрополича консисторія [19].

На Правобережній Україні розташовувалися три греко-уніатські єпархії: Володимиро-Берестейська, до складу якої входили Підляшшя, частина Волині та південь Білорусі; Луцько-Острозька, яка охоплювала більшу частину Волині, та Львівсько-Галицька, до складу якої входили Галичина та Поділля. Греко-уніатські єпархії, як і римо-католицькі, поділялися на деканати та плебанії (парафії). Яскравим свідченням динамічного розвитку Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні в середині XVIII ст. став звіт митрополита Ф. Гребницького про її становище, надісланий 1749 р. до Риму. Згідно з цим документом, у межах Київського воєводства функціонував 21 деканат, до складу якого входила 861 церква; у Брацлавському воєводстві налічувалося 11 деканатів, куди входили 498 храмів. Всього ж у Київському та Брацлавському воєводствах станом на 1749 р. було 1359 уніатських парафіяльних церков [6, с.131-132].

Соціально-економічною основою посилення позицій Уніатської церкви на Правобережжі стало бурхливе зростання місцевого церковно-монастирського землеволодіння. Структурно воно складалося з латифундійних володінь уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства.

Латифундійне землеволодіння уніатського єпископату склалося на Правобережній Україні в основному шляхом щедрих земельних пожертвувань Польської Корони, що володіла обширними старостинськими маєтками в Речі Посполитій. Крім того, воно поповнювалося також за рахунок секвестрованих маєтків Київської православної митрополії та Києво-Печерського монастиря. Церковні ієрархи збільшували свої земельні володіння і в інші способи, зокрема за допомогою вмілого використання земельної іпотеки, яка у XVIII ст. набула в Польщі широкого розмаху, а також придбанням маєтків. Дослідниками підраховано: якщо у 1705 р. на території київського Полісся Уніатській митрополії належало 1 містечко і 19 сіл, то впродовж першої половини XVIII ст. її земельні володіння у цьому регіоні зросли більш ніж удвічі [12, с.29-31].

Така тенденція до збільшення землеволодінь і маєтностей уніатського духовенства спостерігалася і в другій половині XVIII ст. Саме в цей час уніатський митрополит став найбільшим земельним власником серед духовних ієрархів Правобережжя. Його маєтки знаходилися в Центральній Київщині, на Поліссі і в Білорусі. На середину 70-х рр. XVIII ст. він був власником щонайменше 15 тисяч кріпосних селян [12, с.32-33]. Всього ж напередодні поділів Польщі уніатському духовенству на теренах Правобережної України підлягали майже 22 тисячі кріпосних селян – 47% від загальної кількості ревільських душ кріпаків [9, с.99].

Показовим у характеристиці обсягів василіанського монастирського землеволодіння є опис володінь Заручаївської чернечої обителі, якій у середині XVIII ст. належали волинські села Старі Шепеличі, Нові Шепеличі, Остапи, Молочки, Літки, Радогоща, Білка, Денисовичі, Лукішки, Рудка, Друнки, Полонне, хутори Ворохобовичі, Кирдани й Телятичі, слободи Бенівка, Кошарівка, Чистоголівка, Рудки, Бродашевські, Костюківка та Ляхоровка, 9 бортних острівків. У другій половині XVIII ст. цей монастир отримав юридику в Овручі. На межі XVIII – XIX ст. на нього працювало близько 3,4 тисячі селян [12, с.36]. Великим маєтностями володів і Мелецький уніатський монастир на Волині: йому підлягало понад 2 тисячі селян. Загалом же василіанським монастирям Правобережжя належало на той час близько 14 тисяч кріпаків [12, с.36-37]. Таким чином, Уніатська церква, володіючи значним масивом церковних земель, на кінець XVIII ст. перетворилася на латифундійного землевласника. Її маєтності формувалися в основному за рахунок королівських пожалувань, дарів магнатів і шляхти, а також земельної іпотеки та придбання землі.

Втім, досягнувши у XVIII досить суттєвих успіхів у справі поширення свого впливу на правобережних теренах, Греко-Уніатська Церква не уникла серйозних потрясінь, що були викликані низкою складних внутрішніх церковних проблем, а також соціальними,

національними та політичними чинниками. Опинившись у 60-ті рр. XVIII ст. в епіцентрі політичної боротьби та народного повстання (Коліївщини), вона виявилася не готовою протистояти викликам часу. Боротьба за владу в середовищі уніатської ієрархії, слабка система духовної та адміністративної влади на місцях, а також брак добре продуманої і зваженої програми пастирської та місійної діяльності в регіоні унеможливили ефективну протидію руйнівним явищам того часу. Внаслідок цього впродовж 1764-1768 рр. греко-уніати були не лише позбавлені сотні парафій на Правобережжі, але й зазнали значних людських і матеріальних втрат [6, с.134-159].

Своєрідним становим хребтом Греко-Уніатської Церкви, її інтелектуальним ядром був Чин св. Василя Великого (ЧСВВ) [16, с.30-31]. Після смерті митрополита Іпатія Потія (1614 р.) на чолі Київської уніатської митрополії став Йосиф Вельямин Рутський (1614-1637 рр.), якого ще в червні 1611 р. Іпатій Потій призначив своїм помічником з титулом Галицького єпископа і з правом наступництва на митрополичому Київському престолі [17]. Одержавши 5 квітня 1614 р. папську буллу з підтвердженням його митрополичих прав, Йосиф Рутський розгорнув широку діяльність з розбудови Греко-Уніатської Церкви та її загального об'єднання, зокрема, шляхом реорганізації чернецтва. Саме реформа чернечого життя, на його думку, повинна була сприяти оновленню та піднесенню Греко-Уніатської Церкви в цілому. З цього приводу він наголошував: «Якщо хочемо мати добрих єпископів, подбаємо про добрих ченців» [13, с.226]. Загалом за часів Рутського до Чину святого Василя Великого входило трохи більше 30 монастирів із щонайбільше 160 ченцями [4, с.8-9], що знаходилися в основному на литовсько-білоруських землях. Зокрема, на Волині це були: ігуменські Володимирський та Шумський, архімандритські Жидичинський, Дубенський Спаський, Дубенський Хрестовоздвиженський, Дерманський, Дорогобужський та Мілецький [1, с.226].

Зрештою, на Дубенській капітулі 1743 р. відбулося об'єднання всіх уніатських монастирів у один Василіанський чин. Він складався з обителей, «розкинутих у велетенському трикутнику від Татрів до Дніпра (в околицях Києва) і аж під Ригу» та був поділений на дві чернечі провінції: 1) Пресвятої Трійці («литовську»), куди входили литовсько-білоруські і деякі українські монастирі; 2) Святої Покрови («коронну», «руську», «польську»), до якої належали василіанські осідки на українських землях у митрополичій, Холмській, Володимирській, Луцькій, Львівській і Перемишльській уніатських єпархіях [3, с.19]. Загалом у об'єднаному в 1743 р. ЧСВВ нараховувалося 66 монастирів із 445 ченцями Литовської Святотроїцької провінції і понад 129 монастирів із майже 700 ченцями Руської Святопокровської провінції [4, с.31]. Остаточна легалізація Василіанського чину була затверджена папським бреве 1742 р., що завершило понад столітній період формування *Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum*, тобто «Чин Святого Василя Великого Русинів». Станом на 1771 р. Греко-Уніатська Церква мала 12 млн. віруючих, 13 тисяч парафіяльних церков і 250 василіанських монастирів [11, с.203].

Постання Чину святого Василя Великого, за задумом Рутського, повинне було посприяти оновленню та піднесенню Греко-Уніатської Церкви. Саме тому одним із пріоритетних напрямів діяльності ЧСВВ стала освітньо-виховна робота. Хоча мережа василіанських навчальних установ складалася зі студій для власних членів, семінарій для єпархіальних священників, колегій для світської молоді та парафіяльних шкіл, головне значення для ЧСВВ мало навчання саме церковних кадрів.

Василіанські студії, або новіціати, були спільною школою для тих, хто мав намір стати ченцем. Зазвичай ними керував один вчитель-магістр. Перший василіанський новіціат був започаткований у Битені 1613 р. Станом на 1671 р. у ньому навчалося 20 претендентів на чернецтво – т. зв. новіціїв (новиків). У другій половині XVIII ст. такі навчальні заклади для майбутнього чернецтва з'явилися в Березвечі, Вільні та Холмі Литовської провінції ЧСВВ, а також у Добромилі, Почаєві та Білостоці – містах Руської провінції.

Крім того, ще в першій половині XVII ст. Литовська конгрегація ЧСВВ започаткувала для своїх ченців філософсько-богословські студії в Жировицях. Після Дубенської капітули

1743 р. перед очільниками Литовської і Руської провінцій ЧСВВ було поставлене завдання відкрити по дві студії філософії та теології з метою ґрунтовнішої підготовки чернечого кліру. За досить обмежений термін на виконання цієї вимоги була здійснена значна робота. Так, у Литовській провінції 1748 р. діяли філософські студії в Жировицях і Полоцьку, а богословські – у Вільні. Згодом було започатковано навчання богослов'ю в Полоцьку й Лавришеві, філософії – у Холмі та Вітебську, а риторичі – в Онуфрію. Руська провінція ЧСВВ у 1773-1774 рр. мала дев'ять наукових студій: богословські – у Кам'янці, Львові та Лаврові; філософські – у Тереховлі, Загайцях-Луцьку і Замості; риторичі – у Білостоці, Мільчу та Сатанові [14, с.240].

У них, окрім спеціальної підготовки, викладалися ще й додаткові дисципліни. Так, студії з риторичі передбачали вивчення латинської, а також німецької і французької мов; учні філософських класів вивчали математику, а теологічних – єврейську мову, Святе Письмо та канонічне право. Крім того, приділялася увага вивченню мистецтва, геометрії, арифметики, географії, історії та економіки. Зауважимо, що ці навчальні курси відкривалися для тих ченців-василіан, котрі не мали змоги їх опанувати за кордоном. Однак здібніші учні, як правило, отримували можливість набути європейську освіту в Папських семінаріях у Вільні, Бравнсберзі, Празі, Олумунці, Відні та Римі. Про 26 стипендій для них потурбувався ще 1615 р. митрополит Йосиф Вельямин Рутський.

Великого значення василіани надавали також освітній роботі з єпархіальним духівництвом. Особливо активною та результативною вона була у XVIII ст., упродовж якого діяли духовні семінарії у Володимирі-Волинському (1720), Сверхі (1743), Холмі (1769), Бучачі, Умані та Жировицях. Повний курс у них тривав шість років, два з яких семінаристи опановували філософію і чотири – теологію. 1773 р. під опіку василіан перейшла Папська семінарія у Вільні, організована 1582 р. Папою Григорієм VIII для «русинів і москвичів», що проіснувала до 1799 р. Крім того, невеликі семінарії для уніатського духівництва функціонували також у Житомирі, Радомишлі та Луцьку-Почаєві. Однак їх явно бракувало для належної підготовки парафіяльного кліру Греко-Уніатської Церкви. Цю проблему намагалося розв'язати вище керівництво Церкви. Зокрема, 1739 р. митрополит А. Шептицький зобов'язав василіан активно долучитися до організації та забезпечення навчання світського духовенства. Генеральна капітула 1772 р. поширила цю практику, зобов'язавши василіанські монастирі приймати на навчання уніатських парафіяльних священиків, оскільки «єпархії не мають своїх власних семінарій» [14, с.241-242]. Однак окремі дослідники оцінювали ці дії як недостатньо ґрунтовні та наполегливі. На їх думку, василіани тримали біле духовенство «здалека від своїх шкіл, щоб не мати суперників на вищих духовних становищах, зате змагали до всевладного впливу в Уніатській Церкві» [21, с.14].

Своєрідним апогеєм освітньо-виховної роботи василіан стала їхня діяльність у галузі народного шкільництва, започаткована ще в середині XVII ст. У XVIII ст. вона була вже позначена вагомими здобутками. У цей час було відкрито значну кількість василіанських шкіл, зокрема в Бучачі (1721 р.), Шаргороді (1749 р.), Любарі (1758 р.), Умані (1766 р.). Відзначимо, що в багатьох випадках фундаторами цих навчальних закладів були місцеві магнати. Так, наприклад, василіанська школа в Шаргороді була заснована коштом Станіслава Любомирського, у Бучачі – за фінансового сприяння Миколи Потоцького, а в Любарі – Франциска Любомирського [23, с.495].

Однією з найкращих василіанських колегій була школа Барського уніатського монастиря, де на початку XIX ст. навчалася майже 1000 учнів. Вона розміщувалася в двоповерховій будівлі, на першому поверсі якої відбувалося навчання 1-5 класів, а на другому – знаходилися навчальні аудиторії для 6 класу, дві житлові кімнати для вихователів, зала для малювання та професорська кімната. Навчання в шести класах Барської василіанської школи, що велось польською та латинською мовами, відбувалося з таких предметів: Закон Божий, польська мова та література, математичні науки (арифметика,

алгебра, геометрія), географія, фізичні науки (природнича історія, механічна та астрономічна географія – космографія), фізика, хімія, історичні науки та право – природознавче (4 клас), громадянське (5 клас), та політична економія Адама Сміта (6 клас). Крім цього, учні вивчали російську, французьку та німецьку мови, а також навчалися малюванню та музиці. У їхньому розпорядженні була бібліотека, яка мала 987 книг релігійного та світського змісту. Завдяки учнівським внескам ця школа мала свого лікаря, а аптека для малозабезпечених безкоштовно надавала їм необхідні ліки [20, с.903-904].

Шестикласна школа Любарського монастиря, розрахована на 500 учнів, відзначалася з-поміж інших василіанських публічних навчальних закладів тим, що мала дуже хорошу матеріальну базу. Її шкільна бібліотека на той час була однією з найбільших на Волині й нараховувала близько 17 тисяч томів книг на латинській, французькій, німецькій та інших мовах. Серед них, зокрема, була Біблія, що дісталась у спадщину від єзуїтської Острозької колегії. Вона була видана в Парижі 7-ма мовами: єврейською, грецькою, латинською, французькою, німецькою, слов'янською і польською. Крім того, гордістю цієї школи був добре обладнаний кабінет фізики, а також ботанічний сад для занять з природознавства з багатою і рідкісною колекцією дерев. Він був створений, за припущенням дослідників, видатним майстром садово-паркового мистецтва Діонісієм Міклером [7, с.40].

Любарська школа мала досить високий рівень професійної підготовки професорського складу. У ній викладало 74 вчителів з 254-х, котрі працювали, крім василіанських, у академічних, піярських, єзуїтських, домініканських, кармелітських, бернардинських, францисканських та протестантських школах. Три чверті викладачів мали педагогічний стаж більше 10 років; у 1825/1826 навчальному році кожен шостий викладач василіанської школи в Любарі мав кандидатський ступінь. Крім того, про значний науковий потенціал викладацького складу цього навчального закладу свідчать досягнення його вихованців, окремі з яких згодом стали видатними діячами в галузях мовознавства, педагогіки, історії. Зокрема, учнем василіанської Любарської школи свого часу був Теодор Сероциньський (1789-1857) – автор «Польської граматики», що витримала 26 перевидань упродовж 1839-1889 рр., та монографії «Педагогіка» (1846). Її вихованцем також був Еляш Андрушкевич (1799-1884), котрий згодом написав «Короткий нарис костьолу на Русі» (1883) та «Спогади» в 6 томах (1894). Тут навчалися брати Михал (1811-1864) та Вінцент (1815-1866) Будзинські. Творчість Михала Будзинського розвивалася на поетичній ниві: ним були написані поетична фантазія «Вацлав Жевуський» (1841), збірка «Поезії» (1839) та «Спогади мого життя» (1880). Вінцент Будзинський – автор історичного роману в 2 томах «Ляхи в IX столітті» (1843), наукової праці «Декілька спостережень за народну поезію» (1846), численних студій про Адама Міцкевича та інших видатних представників польської культури [7, с.41].

Зрештою, крім студій для василіанського чернецтва та єпархіального духовництва, а також колегій для світської молоді, василіани організували при монастирях парафіяльні школи, які зазвичай відкривалися там, де не було інших їхніх освітніх осередків. Ці школи були невеликі, загальна кількість учнів у них, як правило, не перевищувала 20. Що стосується навчальної програми, то вона була доволі скромною: дітей навчали читати й писати руською і польською мовами, основам віри, церковного співу, початкам арифметики та латини.

Ще одним напрямом діяльності Чину святого Василя Великого, що позначений вагомими здобутками в духовно-культурному житті Правобережжя, стала книговидавнича справа. Василіанські друкарні, які діяли у Вільні, Уневі, Почаєві, Супраслі та інших місцях, долучилися до римо-католицьких чернечих орденів у справі радикальної зміни ставлення до книги на українських землях. У православ'ї вона впродовж століть усвідомлювалася переважно як предмет культовий, сакральний, а з розвитком освіти поступово відбувалася її закономірна десакралізація – книга перетворювалася в необхідне знаряддя пізнання [18, с.66].

Одним із перших уніатських видавничих осередків була друкарня у Вільні при монастирі

Пресвятої Трійці. Про її діяльність вітчизняним дослідникам, на жаль, нині відомо дуже мало. Водночас з'ясовано, що з 1623 по 1829 рр. вона випустила 172 богослужбових друкованих видання, серед яких: «Наука яко вірити ... от єдиного з отцов в монастирі виленском ... видана» (1628), «Наука о седми тайнах церковних» (1630), «Часослов» (1670), великий «Служебник» (1692) [22, с.89-90].

Унівська василіанська друкарня впродовж першого періоду своєї діяльності (1648-1699) спеціалізувалася головним чином на виданні богослужбових книг малого формату. За твердженням Я. Ісаєвича, це пояснювалося тим, що її керівництво усвідомлювало, як складно буде конкурувати унівським виданням із літургійними друками більших видавничих осередків [10, с.777]. Попит на малоформатні видання був досить значним, бо в них «тоді любувалися побожні панянки, пані й пани шляхта» через їх зручність, адже «весь такий молитовничок уміщався у легко видовженому кулакові лівої руки» [15, с.44]. Думається, що орієнтація Унівської василіанської друкарні на видання молитовників невеликого формату була пов'язана не лише з попитом на них певних прошарків населення Правобережжя, а й свідчить про зв'язок уніатського книгодрукування з традиціями Римо-Католицької Церкви, зокрема її практикою використання саме цього типу книг.

За 116 років свого існування вагомими здобутками позначена видавнича діяльність ще одного видавничого осередку василіан - Супральської друкарні (1689-1805). Відомо, що нею було підготовлено до друку та видано 181 книгу.

Та найбільш потужною з василіанських друкарень Правобережної України була Почаївська, заснована на початку 30-х рр. XVIII ст. За підрахунками дослідників, у період з 1734 по 1800 рр., тобто в так звану уніатську добу свого існування, вона діяла найбільш активно: за цей час тут було видано 394 найменування книг церковнослов'янською, українською, польською та латинською мовами [2, с.297]. Перевага в ній надавалася в першу чергу видрукам богослужбової літератури. Це були: «Служебник» (1734), «Псалтир» (1737), «Молитвослов» (1748), «Акафісти» (1756), «Апостол» (1759), «Требник» (1760), «Часослов» (1793) та ін.

Важливим напрямом книговидавничої діяльності почаївських василіан було також видання літератури для мирян. До таких видань слід віднести твори догматичного і моралізаторського змісту, спрямовані на роз'яснення парафіянам основних віроповчальних засад церкви. Серед таких: «Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василия Великого в провинции Полской...» (1765, 1768, 1778), студія М.Ольшавського «Слово о святом между восточною и западною церковію соединеніи...» (1769), двічі видана праця Ю.Добриловського «Науки парохіальнія...» (1792). Зауважимо, що всі ці друки укладені мовою, близькою до української народної «во удобное всякому того поразумініє» [8, с.13, 27, 33]. На думку А. Гудими, переважання книг церковнослов'янською та українською мовами у видавничій продукції ченців-василіан Почаївського монастиря пояснюється тим, що серед них було чимало тих, хто прагнув підтримати в народі національну свідомість і традиції. Саме тому уніатські друки, зокрема церковні проповіді українською мовою та інші видання богослужбового, проповідницького, катехизисного та господарського змісту, мали виразний національний характер [5, с.24-25].

Водночас із Почаївської василіанської друкарні виходили книги цілком світського характеру, зокрема poradник «доброто тону» для молоді «Політика свіцкая от иностранных ауторов вкратці собранная, младым приличная всім же обще благопотребная» (1770), праця І. Ленкевича «Книжица для господарства...» (1788) та польськомовна «Аптека домова» (1788). На особливу увагу заслуговує видання нею також наукових студій з філології, педагогіки, філософії, математики, логіки, психології, космології, фізики та історії польською та латинською мовами. Ці книги користувалися значним попитом, оскільки їх потребувало все шкільництво на Правобережжі, незалежно від конфесійної приналежності учнів. Водночас вони були незамінною ланкою між тогочасною західноєвропейською наукою та культурно-освітнім простором України.

Таким чином, для Греко-Уніатської Церкви упродовж другої половини XVIII ст. характерне динамічне зростання парафіяльної мережі, радикальне збільшення чисельності віруючих, духовенства та чернечих осередків, а також набуття економічного потенціалу, зокрема, розширення церковно-монастирського землеволодіння. Водночас у цей період функціонувала створена зусиллями ЧСВВ багатоконпонентна мережа освітніх осередків: новіціатів, духовних семінарій, публічних шкіл (колегій) для молоді, парафіяльних шкіл. До вартісних набутоків навчально-виховної діяльності ЧСВВ можна віднести доступність його освітніх закладів для представників різних верств населення Правобережжя, без огляду на етнічну та конфесійну приналежність. Її заслугою було те, що вона виплекала плеяду талановитих науковців. Крім того, впродовж XVIII ст. на Правобережжі постала розгалужена мережа василіанських видавничих осередків (Вільно, Унів, Супрасль та ін.), найпотужнішим із яких була Почаївська друкарня. Оперативно реагуючи на потреби автохтонного населення, вона видавала богословські та релігійно-повчальні книги мовою, близькою до народнорозмовної української. Відтак, свідомо чи несвідомо, але почаївські видавці протистояли подальшій латинізації унійного обряду, а відтак полонізації населення регіону. У цьому полягає вагомість внеску василіанських видавничих осередків у плекання національної культури.

Джерела та література

1. Батюшков П.М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / Післямова В.С. Мороза. Пер. з рос. М.А. Миколаєнка / П.М. Батюшков. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
2. Білик В. Видавнича діяльність почаївських василіан в період ліквідації Греко-Католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.) / В. Білик // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – С.297-299.
3. Ваврик М., о. ЧСВВ. По василіанських монастирях / Михайло Ваврик. – Торонто: Видавництво й друкарня ОО. Василіян, 1958. – 286 с.
4. Ваврик М., о. ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василіанського чина XVII – XX ст.: Топографічно-статистична розвідка / Михайло Ваврик. – Рим, 1979. – 218 с.
5. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства / А. Гудима. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 40 с.
6. Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) / Михайло Довбищенко // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія Унії на Київщині 1596 – 1839 років. – Львів: Свічадо, 2011. – С.120-195.
7. Єршов В.О., Єршова Л.М. Василіанська школа в Любарі – становлення і занепад / В.О. Єршов, Л.М. Єршова // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.39-41.
8. Запаско Я.П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765-1800) / Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа. Видавництво при Львівському університеті, 1984. – 128 с.
9. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / А.Л. Зінченко // Український історичний журнал. – 1984. - №1. – С.98-104.
10. Ісаєвич Я.Д. Монастирське друкарство Правобережжя: Унів і Почаїв / Я.Д.Ісаєвич // Історія української культури: У 5 томах. – Т.3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К.: Наукова думка, 2003. – 1246 с.
11. Історія православної церкви в Україні: [збірка наукових праць / наук. ред. Яроцький П.]. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
12. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України

- (XVIII – перша половина XIX ст.) / Олег Прокопович Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
13. Мудрий С., владики ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні / Софрон Мудрий. – Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківського теологічно-катехитичного духовного інституту, 1999. – 526 с.
 14. Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата // Записки ЧСВВ. – Т. 48. – Рим: Видавництво ОО. Василіян, 1992. – 640 с.
 15. Початки книгопечатання на землях України: В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р. – Жовква: В печатні монастиря Чина св. Василя Великого, 1924. – 85 с. + Дод.
 16. Сенік С. Українська Церква в XVII столітті / Софія Сенік // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Число I. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка, Інститут Історії Церкви, 1993. – С. 25-71.
 17. Сенік С. Два митрополити – Потій і Рутський / Софія Сенік // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1995. – С. 137-148.
 18. Стоколос Н.Г. Освітня діяльність католицьких чернечих орденів в Україні (XVI-XVIII ст.): культурологічний аспект / Надія Георгіївна Стоколос // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи. Науковий збірник. – Рівне: ППФ «Волинські обереги», 2000. – С. 66-71.
 19. Тимошенко Л. Резиденція Київських митрополитів в Радомишлі на Київщині (до історії структур Унійної Церкви у XVIII ст.) / Леонід Тимошенко // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія Унії на Київщині 1596 – 1839 років. – Львів: Свічадо, 2011. – С.203-250.
 20. Хіхляч Б. Навчальні заклади ЧСВВ на Поділлі (середина XVIII – перша третина XIX ст.) / Богдан Хіхляч // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Книга I. – Львів: Логос, 2007. – С.899-906.
 21. Чубатий М. Українська Католицька Церква (відбитка з Загальної Української Енциклопедії – з найконечнішими доповненнями) / Микола Чубатий. – Львів: Місійне згуродження св. Кирила і Мефодія, 1993. – 23 с.
 22. Шкраб'юк П. Монаший Чин Отців Василіан у національному житті України / Петро Шкраб'юк. – Львів: ВВП «Місіонер», 2005. – 439 с. +56 вкл.
 23. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.